

10 aastat esimesest väliseesti pärandihoidjate suvekoolist

Birgit Kibal*

■ 2017. aastal tähistas väliseesti pärandihoidjate ring kümne aasta möödumist esimesest suvisest kohtumisest. Sarnaselt 2007. aastaga koguneti ka nüüd Võrumaal Koke puhketalus, sel korral vahemikus 26.–29. juuni. MTÜ Baltic Heritage Network korraldatavad suvekoolid on ennekõike mõeldud võõrsil elavatele eestlastele, kes tegelevad Eesti diasporaa kultuuripärandi kogumise ja säilitamisega. Mõistagi on suvisele kokkusaamisele oodatud kultuuripärandi kogumisest ja säilitamisest huvitatud väliseesti kogukondade ja Eesti mäluasutuste esindajad laiemalt. Sel aastal oli keskmis fotopärandiga seonduv teemaring – digiajastul kasvavad fotokogud kiiremini kui varem, ligipääs fotodele veebis on enesestmõistetav, kasvanud on fotode kasutus- ja avaldamisnõuded. Suvekooli avapäeval, 26. juunil külastati Eesti Rahva Muuseumi ja Rahvusarhiivi uusi peahooneid Tartus, kus ühtlasi tutvuti kahe suure mäluasutuse fotokogude ja fotode hoiustamise võtetega. Sama päeva õhtuks sõideti Kokele, kus kahe päeva jooksul järgnesid loengud, õpitoad ja vestlusringid fotode kogumisest, kirjeldamisest ja digiteerimisest, aga ka fotode kasutamisest trükistes, filmides ja näitustel. Eraldi teemaring moodustus fotode kasutusega seotud õiguslikest küsimustest, ennekõike seoses isikuandmete kaitse ja autoriõigusega.

MTÜ Baltic Heritage Network president Piret Noorhani on Torontos asuva Välis-Eesti Muuseumi (VEMU) paarhivaar, kes tutvustas muuseumis hoitavat fotokogu, alustades ülevaatega kogu ajaloost. Nii dokumendi- kui ka fotoarhiivid hakkasid muuseumi koduks olevas Tartu College'is kujunema pärast maja valmimist 1970. aastal. 1971 asutati Tartu Instituut, mille sekretärina asus tegutsema dr. Endel Aruja, kes juhtis arhiivitööd aastakümneid. TI arhiivi ja raamatukogu varad ongi VEMU kogude ajalooliseks põhjaks. VEMU fotokogus on praegu 140 kirjeldatud sarja umbes 10 000 fotoga, need kõik on ka digiteeritud ja kirjeldatud uues veebipõhises andmebaasis <http://www.ra.ee/apps/valiseesti/>, mis valmis Rahvusarhiivi abil ja rahvuskaaslaste programmi rahalisel toel. VEMU fotokoguga töötavad lisaks paarhivaarile Bibliograafia Klubi vabatahtlikud ja noored palgalised arhiivitöölised. Fotokogu täieneb laekumistega eraisikutelt ja organisatsioonidelt, on korraldatud temaatilisi kogumisvõistlusi. Kogusse kuuluvat on kasutatud erinevatel näitustel, raamatutes, dokumentaalfilmides ja uurimisprojektides. 2015. aasta suvel ilmus VEMU väljaandena Ellu Maari koostatud monograafiline album „Pilgupüüdja. Vello Muikma elu ja looming”, mis tutvustab ühte Kanadas tegutsenud professionaalsetest väliseesti fotograafidest.

Jüri-Karl Seim andis ülevaate Rootsi eestlaste fotopärandist. Tä tõi esile, et kuigi aastaid on tegutsenud vabatahtlike rühm, kes on tegelelenud nii fotograafide kui ka isikute tuvastamisega fotodelt, ei ole Rootsi eestlaste arhiivi fotokogu süstematiseeritult korrastatud. Kõneleja hinnangul võib fotode kirjeldamist nimetada pigem mälu kogumiseks, kuivõrd sageli ei ole vabatahtlikel teadmist eri piirkondades elanud või paljudel tegevusaladel osalenud eestlastest. Osa fotokogusid on Rootsi Eestlaste Liit andnud üle Eesti mäluasutustele, suuremal määral Rahvusarhiivi filmiarhiivi ja Kirjandusmuuseumisse. Fotode kasutusõiguse peamine tingimus on kasutamine mitteäriksel eesmärkidel ja trükistes avaldamise korral ühe eksemplari loovutamine Rootsi Eestlaste Liidule. Rahvusarhiivi jõudnud kogud tehakse kättesaadavaks avalikus veebikogus Fotis, mida tuleks aga arendada kasutajale mugavamaks (näiteks võiks avaneda fotol asuva isiku näole liikudes isiku nimi jms.). Foto kirjelduse täiendamiseks tegi kõneleja ettepaneku luua senisest parem dialoog foto üleandja ja fotot hoidva mäluasutuse vahel. Kokkuvõttes on üksiku foto kirjeldamine üpris rutiinne ja igav töö, aga ühistööna on see ometi tulemuslik. Rahvusarhiivi esindaja Ivi Tomingas soovitas ka praegu lisanduvate fotode puhul järgida ühtset kirjeldussüsteemi, et tulevastel põlvedel ei tarvitseks sarnast dubleerivat tööd ette võtta.

Tiina Tael andis teada väliseesti fotokogudest Eesti Rahva Muuseumis, kus kogutakse nii fotokogusid kui ka üksikfotosid. Temaatiliselt on ERM-i fotokogus hõlmatud Eesti keelesaared

* Birgit Kibal (1976), riigiarhiivari nõunik, Rahvusarhiiv, Nooruse 3, 50411 Tartu, birgit.kibal@ra.ee

BaltHerNeti suvekoolide korraldajad. Esireas vasakul BaltHerNeti president Piret Noorhani, tema kõrval paremal Riina Reinvelt, vasakult paremale seisavad Karin Kiisk, Tiiu Kravtsev, Merike Kiipus ja mina. Foto: erakogu

(Läti ja Venemaa alad) ja eestlaste väljaränne Venemaale 19. sajandi lõpust (Pihkva, Peterburi ümbruskond, Krasnojarski krai, Kaukaasia ja Krimm). Väiksemas mahus on kajastatud represseeritud eestlased, 1944. aastal põgenenud eestlased ja väliseestlased eri kogukondades. Üksikfotod on lisandunud reeglina koos esemega, s. t. foto kui eset kirjeldav abivahend. Väljapaistvamad isikukogud on näiteks Eesti Vabariigi suursaadiku Ameerika Ühendriikides Ernst Jaaksoni kogu (u. 1600 fotot), kodu-uuriija Jakob Nermani negatiivide kogu 1920.–1960. aastatest, Kaukaasia eestlaste isikukogud ja Kanada eestlase Hans Teetlausi kogu. Fotod kuni Eesti Vabariigi algusajani on valdavalt digiteeritud, kuid 1930. aastatest hilisemad reeglina enam mitte. Digiteeritud fotod koos kirjelduste ja nn. legendidega on leitavad muuseumide infosüsteemist MuIS (<https://muis.ee/>).

Väliseesti fotokogudest Rahvusarhiivis kõneles Tiiu Kravtsev. Rahvusarhiivi praktika on võtta vastu üks arhiiv tervikuna, olgu selleks organisatsiooni või üksikisiku arhiiv. Kui koos kirjaliku ainesega antakse arhiivile üle fotokogu, siis seda ei lahutata ülejäänud dokumendipõhisest arhiivist, vaid moodustatakse üks kogu ja seda säilitatakse ühtselt. Kättesaadavuse suunal tuleb arvestada asjaoluga, et digiteeritud fotod on leitavad Fotisest, dokumentaalne pärand aga Saaga digikogust (vt. <http://www.ra.ee/>). Teemaatilisel saab just viimasest hea ülevaate, mis on digiteeritud ja mis mitte. Soovitav on paralleelselt kasutada arhiivi infosüsteemi AIS kirjeid, kuivõrd kõik Rahvusarhiivi jõudnud arhiivid ja arhivaalid on pealkirja tasandil kirjeldatud.

Ave Maria Blithe andis ülevaate Eesti Arhiivi Ühendriikides fotokogust. Lakewoodis asuvale arhiivile pani aluse Ferdinand Kool, kes uuris eestlaste tegevust põgenikelaagrites Saksamaal, publitseerides ka koguka teose „DP kroonika“. Lakewoodis asuv Eesti-aineline fotokogu hõlmab nii põgenikelaagrite aega 1940. aastate teisel poolel (eeskätt Geislingeni põgenikelaagri elu) kui ka Ühendriikidesse suundumise järgset aega. Laagrielu perioodi kajastavat fotokogu on osaliselt hakatud digiteerima. Arhiivitöö toimumine vabatahtlikkuse alusel ja väga nappide rahaliste vahenditega ei saa aga seada sihiks suuremahulisi digiteerimistöid lähitulevikus.

Kirjandusmuuseumi esindaja Anu Korb, kelle uurimisobjektiks on Venemaa eestlased kõige avaramas tähenduses, käsitles sedapuhku Venemaa eestlaste isiklike fotokogusid. Varasemad erakogude fotod pärinevad reeglina 20. sajandi alguskümnenditest, mil isikute peamine jäädvustusviis oli kas uhke portreefoto või muu poseeritud foto professionaalse fotograafi kaamera läbi,

enamasti dekoratsiooni taustal fotostuudios. Sagedane fotoliik sellest perioodist on ka pulmapilt ja matusepilt, samuti ülesvõtted lastest. Töötegemist jäädvustavad fotod on samuti üpris levinud, olgu selleks põllutööd või autojuhiamet. 1950.–1960. aastatel jõudsid küladesse ka juhuslikud fotograafid, kelle ülesvõtted ei pruukinud aga jõuda kodustesse fotoalbumitesse (osa fotograafe võttis raha ettemaksuna ega naasnud külarahva juurde). Kokkuvõttes võib tõdeda, et ka 20. sajandi keskpaiku ei olnud fotode talletamine Nõukogude Liidu külakogukondades mitte just igapäevane ega igapähele kättesaadav hobitegevus.

Ellu Maar vaatles väliseesti fotograafe Eesti Kunstimuuseumi näituste raames. Väliseesti teemaga tehti kunstimuuseumis algust 2010. aastal, mil valmis väljapanek „Väliseesti foto“. Näitusel kajastati peamiselt Karl Hintzeri, Eric Soovere (fotograaf Augsburgi laagris 1944–1945, hiljem jäädvustas USA eestlasi), Vello Muikmaa (reklaamfotograaf Torontos), Olavi Maru (aerofotograaf Ühendriikide sõjajõududes), Salme Parmingu (iluvõimlemistreener), Rein Välme (Münchenis fotograafiks õppinud, kajastas Rootsi eestlasi, aga ka kodu-eestlasi 1970.–1980. aastatel) ja Alar Kiviloo fotosid. Kõnealuse näituse koostamise käigus saadi ainest mitme väliseesti arhiivi fotokogust ja toonased kontaktid on osutunud kasulikuks ka järgnevate väljapanekute ettevalmistamisel.

Suvekooli kolmandal päeval, 28. juunil olid arutelu keskmes fotodega seonduvad õiguslikud küsimused. Jurist Anne Kalvi rääkis autoriõigusest. Tema hinnangul puudutavad autoriõigused igapähe, kuivõrd iga inimene on autor. Fotode autoriõiguse teema ulatub tagasi fotograafia algusaega 19. sajandil, mõistagi algas süsteemne autoriõiguse käsitlus alles Berni konventsioonist (mida ei ole alates 1971. aastast muudetud), kus määratleti 25 aasta pikkuse piirangu põhimõte alates autori surmast. Hilisemate kokkulepete järel kehtestati aga 50 aasta pikkune piirang ning Euroopa Liidu tingimustes on seni levinud 70 aasta piirang autori eluea järel. Olulise momendina on lisandunud originaalsuse põhimõte – iga autori loometöö tulemusel sündinud teos peab olema originaalne. Mõistagi on igas riigis ja õiguskultuuris oma erisused, millega tasub nii fotograafil kui ka kasutajal end kurssi viia (angloameerika maades on autoriõiguse käsitlus üldjuhul pehmem ja Euroopas jäigem).

Filmiarhiivi esindaja Ivi Tomingas kajastas audiovisuaalsete kogude autoriõigustega seonduvat praktiku pilgu läbi. Arhiiviseaduse järgi on kogu üleandjal õigus seada sellele piirang omal äranägemisel (maksimaalselt kuni 50 aastat). Autoriõiguse seaduse kontekstis on avalikus arhiivis hoitavatel fotokogudel eri määratlused: vabakasutusega kogud, arhiivile kuuluvate õigustega kogud, kolmandatele isikutele kuuluvate õigustega kogud ning teadmata õigustega kogud. Orbeste direktiiv jõustus 2014. aastal, ent see ei käsitle fotokogusid, mistõttu on ka näiteks nõukogudeaegne teadmata autoriõigustega fotopärand suuresti määratlemata õigustega (kuni esimese kohtujuhtumini). Filmiarhiiv teeb praktikas tihedat koostööd autorite ühinguaga, et lahendada autoriõiguse seadusest tulenevaid autori isiklikke ja varalisi õigusi fotodele. Vaba kasutamine mäluasutuste poolt (autoriõiguse seaduse § 20) on piiritletud kogude tutvustamisega motiveeritud mahus, kuigi mahu määra ei ole määratletud ja see ongi iga juhtumi korral tõlgendatav. Ajaline piirang kehtib jätkuvalt autori eluajal ja 70 aastat pärast autori surma (lisana küll töökohustuste täitmise korral 70 aastat pärast teose avalikustamist). Praktika on näidanud, et sageli ei teata autoriõiguse sätteid ei uurijate ega ka meedia vaates.

Ajapaiga eestvedaja Vahur Puik (<https://ajapaik.ee/>) esitas oma sõnavõtu pealkirjana intriigeriva küsimuse: kelle omad on muuseumikogudes olevad fotod? Kas foto on selle oma, kelle omanduses see on, kes selle tegi või kes on seal kujutatud? Kui foto on mäluasutuse kogus, siis reeglina on see mäluasutuse omand. See aga ei anna asutusele õigust pidada foto autoriõigust asutuse omandiks, vaid autoriõigus kuulub ikka foto autorile. Sotsiaalmeedia avara kasutuse puhul on tavapärane, et kasutajad jagavad fotosid, mille kasutusõigust neil ei ole ja mille päritolule ei viidata. Autorite kaitsmiseks on loodud mõned väljundid (nt. *Creative Commons*), kus igäüks saab end litsentsidega piiritleda. Kõneleja hinnangul on avalikus omandis olevad kogud endiselt kehvasti kättesaadavad, sest vaba kasutusega digiteeritud fotod on viletsa resolutsiooniga ega vasta kaasaegse kasutaja ootusele.

Vanade fotode veebielu teemaringis andis esmalt Marin Laak ülevaate Kreutzwaldi sajandist fotodes. Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi (EKLA) eripära võrreldes Eesti Rahva Muuseumiga on eestikeelse sõnalise ja kirjaliku pärandi kogumine, säilitamine ja kasutusse toomine. EKLA fotokogus on ligi 275 000 ühikut, sh. 246 nimelist fondi. Digikujutisena on kättesaadavad u. 235 000 ühikut. Kreutzwaldi sajand hõlmab eesti kultuuriloolist veebi aastaist 1800–1940, hõlmates u. 12 000 digiteeritud fotot. Iga isiku kohta on koostatud isikulooline ja loometõine ülevaade. Kuna ühe isiku fotod võivad olla laiali mitmes fondis, siis on lähtunud isikupõhisest sisust ja otsitud ühe

isiku fotosid eri kogudest ja eri asutustest. Fotod on reeglina lingitud veebiportaalidesse, näiteks Fotisesse.

Seejärel tutvustas Vahur Puik virtuaalse talgutöö võimalusi näotuvastuse näitel Kreutzwaldi sajandi veebist. Vabavaralisel rakendusel (Windowsi süsteemi puhul näiteks Picasa) ei ole probleem laadida alla suurusjärgus 10 000 fotot ja teostada igal fotol näotuvastust. Samal moel toimivad virtuaalgiidid ja mobiilirakendused. Ajapaiga keskkond üritabki kokku viia fotodel kujutatut reaalse asukohaga ehk teisisõnu kohaga, kus fotograaf on foto teinud – selliseid andmeid ei ole reeglina fotodele nende loomise ajal lisatud. Seniste fotokirjelduste puhul ongi probleeme tekitanud üksnes tekstipõhised otsisüsteemid. Fotode asukohtade märgendamise töö on mõeldav ära teha üksnes talgutöö ehk ühisloome korras. Arusaadavalt oskavad seda tööd kõige paremini teha inimesed, kes on samadest asukohtadest pärit ja kes soovivad vabatahtlikult panustada. Samal viisil teevad vabatahtlikud fotode kirjelduste kontrolli. 2016. aasta kevadest saavad kasutajad lisada Ajapaiga veebi fotosid ka oma erakogudest. Tänapäevaks on Ajapaigas rohkem kui 100 000 fotot pea 60 000 märgendatud foto ja rohkem kui 7200 vabatahtliku kasutaja panusega.

Ivo Kruusamägi kõneles Vikipeedia pildipangast ja selle pakutavatest võimalustest. Vikipeedia on otsingute tegemisel maailmas viiendal kohal, esikohal on mõistagi Google'i otsisüsteem. Vikipeedia entsüklopeedia loomine sai alguse mõttest anda inimestele võimalus mõista ja muuta maailma info kasutuse kaudu. Lisaks kehtib Vikipeedias põhimõte, et olemasolev info peab olema kõigile kättesaadav. Mida rohkem on panustajaid, seda usaldusväärsem ja kasutajatele sobivam on ka platvorm. Iga artikli ajalugu ehk artikli loomisest alates sellega toimunud muutused on igale kasutajale nähtavad. Eesti Vikipeedia arenduses on aktiivselt kaasa löönas näiteks Tartu Ülikool ja Tartu Kunstimuuseum. Fotode kasutuse osas on äärmiselt karmid reeglid, iga artikliga kaasnevaid fotosid kontrollitakse autoriõiguse suhtes enne artikli avalikustamist. *Wikimedia Commons* hõlmab näiteks 40 miljonit fotot, igaühel on võimalus sellesse keskkonda oma asutuse või ühenduse fotosid lisada.

Suvekooli viimases osas võeti vaatluse alla fotod uurimisallikana. Kirjandusteadlane Tiina Kirss kõneles perekonnaloolistest fotodest 2017. aasta kevadel lõppenud elulooõistluse tööde ja Maret Maseri lapsepõlveloo näite põhjal. Võistlusel hindab žürii eelkõige lugu, kirjutamisoskust, võimet oma lugu kohta ja ajastut hõlmavalt kirja panna. Ajaloolas on reeglina ettevaatlikud elulugude kirjutamise osas, ent elude ja tegevuste detailid tulevad esile just elulugudest. Sageli on lugude väljaandmise puhul küsimus, mida teha elulugudega kaasnevate fotode ja muu ainesega, oskuslikud kirjutajad suudavad lisamaterjalid oma looga haaravalt siduda. Enamasti kirjutatakse elulugu või paikkonna lugu, samuti oma lähedaste lugu. Näitena esile toodud Maret Maseri kaastöö väärrib tunnustust tänu oskusele kirjeldada mitme põlve elu seostatult ja väga haaravas vormis.

Eesti kirjanduse doktorant Agnes Neier analüüsis fotograafia ja veendumuse illusiooni seoseid. Fotograafia ja reaalsuse seost ajendas kõnelejat uurima tõdemus, et fotodele omistatud usaldusväärsus või lausa asitõendina käsitlemine ei pruugi olla nii igas olukorras ja mitte alati. Foto kui tehnilise tegevuse tulemusena sündinud teos on justkui vettpidav kinnitus reaalselt aset leidnust, foto käsitlemine tõe representatsioonina ei ole muutunud. Fotograafia ajaloos on aga rida näiteid, kus fotograaf on teadlikult fotol kujutatut moonutanud või lavastanud. Nii tasub fotode töepärasuses ikka ja jälle veidi kahelda enne lõplike järelduste tegemist.

Suvekooli viimase sõnavõtjana esitas kunstnik Ly Lestberg küsimuse, kas Betti Alveri kui looja kuju on mütologiseeritud vastu tema tahtmist. 2016. aasta sügisel eksponeeritud püsinäituse „Betti Alver – valguses ja varjus“ tarvis tegi Ly Lestberg kuus videointervjuud, kus Alveri loomingut tundvaile inimestele esitati küsimus, kuidas nad näevad Eesti üht nimekamat poetessi loojana. Intervjuudest koorunud saab igaüks jälgida kõige ehedamas kontekstis ehk Betti Alveri Muuseumis Jõgeval (<http://www.bettimuuseum.eu/>).

Seekordse suvekooli tegevuste hulka mahtus veel Ajapaiga veebikeskkonna õpituba, ümarlaud väliseesti näituste festivali idee tutvustusega seoses 2019. aastal korraldatava ESTO festivaliga ning MTÜ Baltic Heritage Network aastakoosolek. Koosolekul tervitati kahe uue liikme lisandumist, kokku on ühendusel 41 individuaalliiget ja 5 kollektiivliiget. MTÜ peamine rahaline toetus tuleb jätkuvalt riiklikust rahvusaaslaste programmist, peamine tegevus hõlmab suvekoolide, noorteseminaride ja iga kolme aasta järel toimuvate konverentside korraldamist. Olulisel kohal on ka veebiportaali arendamine (viimase kahe majandusaasta jooksul teostati portaali uue sisupuu ja disaini loomine: <https://www.balther.net/>) ja nii portaali kui ka sotsiaalmeedia kaudu info levitamine. Järgmine suurem ettevõtmine on 5. rahvusvahelise välisbalti arhiivide konverentsi korraldamine 2018. aasta 27.–29. juunil Tartus Eesti Rahva Muuseumis.